

УДК 347.45/.47

С. А. Пилипенко
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ

ДОГОВІРНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ, АНГЛІЇ ТА США (ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Виконання договірних зобов'язань в Україні має власну специфіку, що відрізняє її від решти інститутів цивільного права як в Україні, так і за кордоном. У більшості випадках дієвість цього інституту визначають через особливості функціонування їх залежно від правової сім'ї. Тому договірні зобов'язання розглянуто через призму особливостей договірних зобов'язань, які існують в Україні, Англії, США як країн представників романо-германської та англосаксонської правових сімей.

Мета статті полягає в ретельному аналізі та здійсненні порівняльно-правового дослідження договірних зобов'язань через вивчення доктрини цивільного законодавства Англії, США та України.

Дослідженням інституту договірних зобов'язань займалися свого часу такі вчені, як М.І. Брагінський, А.М. Запорожець, Р.А. Камалітдінова, А.Г. Карапетова, К. Шміттгоф, Г.Ф. Шершеневич та інші.

Для початку розглянемо визначення договірних зобов'язання. Оскільки в чинному цивільному законодавстві немає конкретної категорії «договірне зобов'язання», ми використаємо поєднання законодавчо визначених дефініцій.

Відповідно до ст. 509 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, під зобов'язанням розуміють правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його зобов'язку [1].

Що ж до договірної сторони зобов'язань, то ст. 626 ЦК України регламентує цей аспект через призму поняття договору як домовленості двох або більше сторін, спрямованих на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та зобов'язків. Відповідно до визначення, договірні зобов'язання можуть бути односторонніми (одна сторона бере на себе зобов'язок перед другою стороною вчинити певні дії або утриматися від них, а друга сторона наділяється лише правом вимоги без виникнення зустрічного зобов'язку щодо першої сторони) або двосторонніми (правами та зобов'язками наділені обидві сторони договору).

Також ці зобов'язання можуть бути багатосторонніми.

Відповідно до положень цивільного законодавства, договірні зобов'язання виникають із дій осіб

1) передбачених актами цивільного законодавства; 2) не передбачених цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та зобов'язки.

До підстав виникнення цивільних зобов'язань належить такі:

а) договори й інші правочини;

б) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;

в) заподіяння майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;

г) інші юридичні факти.

Крім того, цивільні зобов'язання можуть також виникати безпосередньо з актів цивільного законодавства; у встановленому законодавством порядку з актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування; з рішення суду; настання або ненастання певної події. Аналізуючи вищенаведене, констатуємо той факт, що договірні зобов'язання можуть виникати з підстав укладення договору [1].

За аналогією може вивести ознаки договірних зобов'язань, а саме: 1) виконання вимог договору щодо реалізації покладених сторони прав та зобов'язків; 2) правове регулювання як майнових, так і немайнових відносин; 3) наявність чітко визначеного терміну.

Можемо вивести формулу поняття договірних зобов'язань як правовідношення, що передбачає вчинення чи утримання від учинення певних дій майнового та немайнового характеру, яке виникає на підставі укладеного договору між кредитором і боржником і стосується лише цих осіб.

У свою чергу, в англійському законодавстві договірні зобов'язання мають такі види: 1) справи про укладення договору; 2) справи про невиконання договірних зобов'язань; 3) справи, що стосуються застереження про звільнення від відповідальності.

Перший вид стосується договорів, інтерес яких представляють справу про поняття «поштове правило» (справа 1955 р. Entores Ltd. v. Miles Far East Corp.) і «суперечка про форми» (справа 1979 р. Butler Machine Tool Co Ltd v. Ex-Cell-O Corporation (England) Ltd) [2].

Сутність «поштового правила» передбачає те, що акцепт повинен передаватися офертом, інакше договору не існує. У справі 1892 р. Henthorn

v. Fraser було сформульовано виняток із цього загального правила, так зване «поштове правило», що передбачає вчинення акцепту в момент переміщення повідомлення про акцепт у поштовий ящик незалежно від того, буде акцепт отримано оффертом чи ні [2].

Однією з особливостей договірних зобов'язань є принцип укладення договору за правилом дзеркального відображення, тобто акцепт не повинен розходитися з вимогами, які висуває офферт. Існує так звана «суперечка про форми», яка полягає в тому, що внаслідок унесених отримувачем оферти змін в умови угоди документ визнається не акцептом, а протилежністю оферти, яка знищує і стає новою офертою. Подібні розбіжності в умовах виникають також тоді, коли сторони обмінюються типовими договорами, які утворюють юридично дійсний договір.

Справи про невиконання договірних зобов'язань розглядають часткове виконання (part performance), згідно з яким, якщо адресат оферти почав виконання умов односторонньої оферти, особа не може її відкликати.

Цікавим є право справедливості, тобто позбавлення права заперечення (estoppel). У справі *Moorgate Mercantile v. Twitchings* було сформульовано сутність цієї доктрини, тобто «особі, що змусила словами або поведінкою іншу особу повірити в певний стан справ, не дозволяється відмовлятися від своєї обіцянки, якщо для неї вона виявиться несправедливою або не вигідною» [3].

Наступним не менш важливим видом інституту договірних зобов'язань є справи, що стосуються застереження про звільнення від відповідальності. Зокрема, вперше воно було використано у справі *Thornton v. Shoe Lane Parking, Photo Productions Ltd. v. Securicor Transport Ltd. Ta George Mitchell (Chesterhall) Ltd v. Finney Lock Seeds Ltd.* Ключову роль приділяли проблемі правомірності застережень про звільнення від відповідальності, тобто обмеженню відповідальності однієї зі сторін договору. Основною концепцією було ретельне обговорення сторонами розміру матеріальної шкоди. Обговорення суми завданої шкоди повинно бути узгоджене, оскільки відсутність такого регулювання може призвести до убезпечення сторони, яка завдала збитків, від їх відшкодування.

В англійському цивільному праві в разі порушення однією зі сторін умов договору існують різні підходи до вирішення цих проблем (remedies), які встановлені прецедентним правом, до таких належать заходи, передбачені загальним правом (common law remedies), правом справедливості (equitable remedies), а також заходи, встановлені писаним законом (statutory remedies).

До заходів права справедливості належать примус до виконання договірних зобов'язань в натурі (specific performance), судовий наказ на вчинення

чи заборона здійснення тих чи інших дій (injunction) тощо. Ці заходи застосовуються на розсуд суду у виключних випадках, коли заходи, передбачені загальним правом, виявляються неадекватними. Відшкодування шкоди є основним заходом судового захисту у випадку порушення договору.

Відповідно до ст. 627 ЦК України, свобода договору полягає в тому, що сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності й справедливості [1].

Якщо порівнювати цей принцип із принципами країн англо-американської правової сім'ї, то варто звернути увагу на особливість договірних прав США.

Свобода договору є одним із ключових принципів англо-американського договірних прав (core principle of anglo-american contract law) [4].

Свобода договору виступає в якості суб'єктивного права, яке встановлює порядок із диспозитивними нормами імперативні правила, тобто правила, які сторони договору за взаємною згодою не можуть обійти. Імперативна норма є способом обмеження свободи договору. Під час розгляду імперативних норм ми звертаємо увагу на їх види: заборонні (тобто негативні) (prohibitive, negative), або обов'язкові (тобто позитивні) (mandatory, positive, compelling).

Основою договірних прав США є судовий прецедент. Ключову роль у договірних зобов'язаннях відіграє так званий ЕТК модельний нормативний акт, на підставі якого окремі штати приймають свої внутрішні закони [5].

Договори в США мають такі ознаки:

1. Особи, які беруть участь в укладенні договору, повинні бути дієздатними і правоздатними.

Укладення договору юридичною особою ставить проблему дійсності угоди в тому випадку, якщо в рамках цієї правової системи для цього виду юридичних осіб встановлено режим спеціальної правоздатності.

2. За змістом договір не повинен суперечити нормам об'єктивного права, тобто умови договору повинні бути правомірними. Зміст договору регламентується не лише імперативними нормами, а й численними приписами, звичаями торгового обороту.

3. Волевиявлення щодо укладення договору має відображати справжню волю особи [6, с. 19].

Наявність суперечностей волевиявлення робить договір оспорюваним, що зумовлює недійсність такого договору й може бути визнаний тільки за позовом потерпілої сторони. Юридичним наслідком визнання договору недійсним є двостороння реституція з відшкодуванням завданих збитків.

Волевиявлення щодо договору не повинно мати загрози насильства з боку або контрагента, або третіх осіб. Для того щоб договір міг бути визнаний недійсним, насильницькі дії або загроза їх здійснення повинні бути спрямовані як проти самої особи, так і проти її близьких і майна.

4. Договір повинен бути укладений у законній формі. Особа, здійснюючи операцію, має чітко і ясно висловити свою волю на встановлення, припинення або зміну характеру й обов'язків, тобто наміри вчинити договір. Така поведінка називається конклюдентною дією. Волевиявлення може бути виражено в різних формах (усній або письмовій).

За правовою доктриною США, договори, оформлені в законному порядку, з ґрунтовним описом умов і реквізитами (повинні бути підписані, опечатані та вручені), належать до формальних договорів, які інакше називають договорами «за печаткою».

5. Відповідно до права США, кредитором має бути представлено в договорі зустрічне задоволення. Усі укладені договори засновані на мотивах, які можуть бути різними. Вони не впливають на дійсність угоди, якщо не включені сторонами в договір як умова. Тільки злочинний мотив може спричинити за собою його недійсність.

Відсутність хоча б однієї з перерахованих умов договору зумовлює визнання його недійсним загалом, а в деяких випадках – тільки в частині [7, с. 118].

Крім того, для встановлення договірної відповідальності наявність шкоди, заподіяної порушенням договору, не є обов'язковою.

Уважається, що компенсаційний характер договірної відповідальності присутній і тоді, коли йдеться про відшкодування моральної шкоди, заподіяної порушенням договору.

Застосування інституту компенсації в галузі договірного права вельми обмежене: в основному це сфера деліктних правовідносин. В англо-американському праві існує правило, що виключає в принципі відшкодування моральної шкоди (injured feelings), заснованого на порушенні договору. Як правило, таке відшкодування можливо у сфері відповідальності за заподіяння шкоди [7].

Наявні винятки з правила про незастосування моральних збитків у сфері договірного права в основному не пов'язані з комерційним оборотом. Проте існує стійка тенденція до відшкодування моральних збитків у тих випадках, коли порушення договору було «зухвалим чи нерозсудливим» чи якщо договір мав такий характер, що моральна шкода могла бути передбаченою як наслідок його порушення (наприклад, відмова перевізника везти пасажирів, відмова від місця в готелі або туристичного обслуговування тощо).

Англо-американське право не допускає також у принципі відшкодування шкоди, яке зовні виглядає аналогічно моральному, а саме: збиток

репутації. Однак правило про невідшкодування такого збитку не діє, зокрема, коли йдеться про комерційну репутацію підприємця або коли основною метою договору є поліпшення репутації потерпілої сторони [8, с. 213].

За українським законодавством (ст. 611 ЦК України), наслідком порушення договірних зобов'язань є такі:

1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору;

2) зміна умов зобов'язання;

3) сплата неустойки;

4) відшкодування збитків і моральної шкоди.

У разі порушення зобов'язання однією стороною друга сторона має право частково або в повному обсязі відмовитися від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом.

Одностороння відмова від зобов'язання не звільняє винну сторону від відповідальності за порушення зобов'язання.

Унаслідок односторонньої відмови від зобов'язання частково або в повному обсязі, відповідно, змінюються умови зобов'язання або воно припиняється.

У свою чергу, розмір збитків, завданих порушенням зобов'язання, доказується кредитором. Збитки визначаються з урахуванням ринкових цін, що існували на день добровільного задоволення боржником вимоги кредитора в місці, де зобов'язання має бути виконане, а якщо вимога не була задоволена добровільно, – у день висунення позову, якщо інше не встановлено договором або законом. Суд може задовольнити вимогу про відшкодування збитків, беручи до уваги ринкові ціни, що існували на день ухвалення рішення [1].

Відповідно до ст. 624 ЦК України, у випадку порушення зобов'язання встановлено неустойку, яка підлягає стягненню в повному розмірі, незалежно від відшкодування збитків. Договором може бути встановлено обов'язок відшкодувати збитки лише в тій частині, в якій вони не покриті неустойкою.

Договором може бути встановлено стягнення неустойки без права на відшкодування збитків або можливість за вибором кредитора стягнення неустойки чи відшкодування збитків [1].

Також особливістю інституту договірних зобов'язань в Україні є можливість звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання, зокрема особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили.

Також не є випадком недодержання своїх обов'язків контрагентом боржника відсутність на

ринку товарів, потрібних для виконання зобов'язання, відсутність у боржника необхідних коштів.

Отже, можна констатувати той факт, що інститут договірних зобов'язань у різних країнах світу має власні особливості, що залежать від джерела права, територіального розташування, підходу до оптимізації цивільного законодавства; характеру відшкодування збитків; порядку укладення договорів тощо.

Література

1. Цивільний кодекс України від 16 січн. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
2. Restatement (Second) of the Law of Contracts / American Law Institute. – Wash. D. C., 1982. – 345 p.
3. Петлевана В.В. Современное договорное право Великобритании и влияние на него судебных решений Альфреда Деннинга / В.В. Петлевана // Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Серія «Правознавство». – 2013. – Т. 18. – № 1 (18).
4. Беляєва А.П. Принципи свободи договору в правовому регулюванні зовнішньоекономічного контракту : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / А.П. Беляєва ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2005. – 20 с.
5. Договірне право України: Загальна частина : [навч. посіб.] / за ред. О.В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 896 с.
6. Комаров А.С. Відповідальність в комерційному обороті / А.С. Комаров. – М., 2003. – С. 19.
7. Боботов С.В. Введення в правову систему США / С.В. Боботов, І.Ю. Жігасєв. – М., 1997. – С. 118.
8. Матвеев Ю.Г. Англо-американське деліктне право / Ю.Г. Матвеев. – М., 1993. – С. 213.

Анотація

Пилипенко С. А. Договірні зобов'язання в цивільному праві України, Англії та США (порівняльно-правовий аспект). – Стаття.

У статті проаналізовано окремі особливості інституту договірних зобов'язань у країнах романо-германської та англосаксонської правових сімей. Також проведено паралель між правовим регулюванням цього інституту в США, Англії й Україні.

Ключові слова: договірні зобов'язання, неустойка, відповідальність, кредитор, боржник, компенсація.

Аннотация

Пилипенко С. А. Договорные обязательства в гражданском праве Украины, Англии и США (сравнительно-правовой аспект). – Статья.

В статье проанализированы отдельные особенности института договорных обязательств в странах романо-германской и англосаксонской правовых семей. Также проведена параллель между правовым регулированием данного института в США, Англии и Украине.

Ключевые слова: договорные обязательства, неустойка, ответственность, кредитор, должник, компенсация.

Summary

Pylypenko S. A. Contractual obligations in civil law of Ukraine, England and the United States (comparative legal aspect). – Article.

The article analyzes some features of the institute of contractual obligations in the countries of the Romano-Germanic and the Anglo-sakonskoi legal families. Also conducted a parallel between the legal regulation of this institute in the United States, England and Ukraine.

Key words: contractual obligations, damages, liability, creditor, debtor, compensation.